

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ АНТОЛОГИЯСЫ

Байтұрсынов А.

Тіл тағылымы

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ АНТОЛОГИЯСЫ

А. Байтұрсынов

Тіл тағылымы

Павлодар
2008

УДК 81Ү
ББК 81
Б 20

Сериясы 2008 ж. негізделген

БАС РЕДАКТОР

Арын Е. М.

ҚҰРАСТЫРУШЫ, ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Құдабаев А. Ж.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Айтбаев Ө., Әбілқасымов Б., Жанпейісов Е., Жанұзақов Т., Жүнісбеков Ә., Қалиев Ғ., Қайдар Ә., Құсайынов К., Нақысбеков О., Оралбаева Н., Сайрамбаев Т., Сарыбаев Ш., Сарбалаев Ж., Серғалиев М., Сыздық Р., Хасанов Б.

Байтұрсынов А.

Б 20 Тіл тағылымы / бас ред. Арин Е.М., құраст., жауапты ред. Құдабаев А.Ж.— Павлодар: С.Торайғыров ат. ПМУ, 2008. — 172 б. — (Қазақ тіл білімінің антологиясы).

ISBN 9965-842-47-7

Бұл кітапқа автордың қазақ жазуы (графикасы), емлесі, терминологиясы жайында жазған мақалалары, сөйлеген сөздері мен қазақ жеріндегі оқу-ағарту мәселелеріне арналған еңбектері енді.

Осы кітап зиялы қауымға, ғалымдарға, аспиранттарға, қазақ тіл білімін терең білгісі келетін жалпы көпшілікке арналады.

Еңбек материалдары 1992 жылы “Ана тілі” баспасы басып шығарған автор еңбегінің негізінде алынды.

Б $\frac{4602000000}{00(05)-08}$

ББК 81

ISBN 9965-842-47-7

© Байтұрсынов А., 2008

© Құрастырушы А.Ж.Құдабаев
С. Торайғыров ат. ПМУ, 2008

АЛҒЫ СӨЗ

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ – қазақ тілінің әр жақтары (дыбыс жүйесі мен сөздік құрамын, грамматикалық құрылымы) мен салаларын (фонетика, лексикология, грамматика) олардың дамуын, өз ара байланысын, ішкі заңдылықтарын жан-жақты зерттейтін ғылым саласы. Қазіргі қазақ тілі – саяси, ғылыми көркем әдебиет, публицистика, күнделікті радио мен телевизия хабарларында қолданылып жүрген Қазақстан республикасының мемлекеттік тілі.

Қазақ тілінің өсуі мен дамуын қазақ тіл білімі тұрғысынан ғана емес, жалпы түркология ғылымы тұрғысынан алып қарағанда, шығып жатқан ғылыми еңбектерінің саны жағынан болсын, жаңа әдістерді қолдану, ғылыми проблемаларды шешу, мамандар даярлау жағынан болсын, әлемдік түркологияда алдыңғы қатарға шықты.

Тіл білімінің жаңа саласы статистика, қолданбалы лингвистика әдістерін түркология ғылымында алғаш қолданған да Қазақстан ғалымдары болатын.

Бүгінгі кезде ұлттық тілге деген сұраныстың көптігіне байланысты осы еңбекті шығару ісі қолға алынды.

Сіздердің қолдарыңызға тиген «Қазақ тіл білімінің антологиясы» атты сериялық басылым ұлттық тілдің дамуына мол үлес қосқан ғалымдардың еңбектерін белгілі жүйемен топтастыруды жөн көрдік.

Қазақ тіл білімі антологиясының басты мақсаты – классикалық үлгідегі жазылған ғылыми еңбектердің, тілдік зерттеулердің, ғылыми ой-тұжырымдардың көрсеткішін кейінгі жас ғалымдарға, ұрпағымызға үлгі ету. Талдаудың, пайымдаудың, дәлелдеудің сан қырлы тәсілдеріне бойлатудың нақты мүмкіндігін ұсыну.

Қай елдің болмасын рухани мұрасын танып – талдаудың, бағалаудың ғылыми қалыптасқан шарттары бар. Мұндағы

ғылыми ізденістер осы талаптардың биігінен көріне алған. Қазақ тіл ғылымындағы жетекші ойлар – тіл салаларының барлық бастау көзінің бұлағы.

Бұл антологияны құрайтын ғалымдардың еңбектері қазіргі кезде кітапханалардың сирек қорларында өте аз әрі санаулы болғандықтан және кейбіреулері тіпті жетіспейтіндіктен қайта жинақтап, жариялату ісі қолға алынды.

Редакциядан

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ

(Өмірі мен қызметі туралы)

Қазақ тіл білімінің іргетасын қалаушы ғалым, Ыбырай Алтынсариннен кейінгі еңбегі ерекше ағартушы-педагог, сөз күдіретін танытқан тамаша ақын, қазақ баспасөз тілінің ұлттық үлгісін көрсеткен талантты публицист, туған халқының рухани дүниесін көтеруге көп күш жұмсаған мәдениет қайраткері, жас совет үкіметіне адал қызмет еткен ірі қоғам қайраткері – Ахмет Байтұрсынов 1873 жылы 28(15) қаңтарда сол кездегі Торғай уезіне қарасты Тосын болысының 5-ші аулында, Сарытүбек деген жерде (қазіргі Қостанай облысы, Торғай ауданы, күні кешеге дейін «Южный» деп аталған, ал бұл күнде Ахмет Байтұрсынов атындағы совхоз орналасқан жерде) дүниеге келген. Әкесі – қарапайым шаруа адамы Байтұрсын Шошақ баласы арғын Үмбетей батырдың немересі. Шошақтың төрт ұлы болған. Олар: Байтұрсын, Ақтас, Ерғазы, Данияр. Бұлар жаратылысынан қажырлы, намысқор адамдар болғанға ұқсайды. Сондықтан болар, Байтұрсын жергілікті әкімдермен кеп сыйыса бермейді, тіпті уезд басындағы билеушілердің зорлық-зомбылығына көнбейтіндігін көрсетеді. Сол үшін уезд басындағы полковник Яковлев 1885 жылдың қазан айының 12-сінде Жыңғылдының бойында отырған Шошақ аулына келіп, ағайынды Ақтас пен Байтұрсынды ұстамақ болады. Сол сәтте ауылда болмай шыққан Ақтасты «тауып бермедіндер» деп елге ойран салады, әйел, бала-шағаға дейін сабап, бастарына қамшы үйіреді. Ояз бен оның әскерінің бұл бассыздығына шыдай алмаған Байтұрсын Яковлевтің өзін атынан аударып алып, қамшының астына алады, нөкерлерін ауылдан қуып шығады. Әрине, қарапайым «жабайы киргиздің» бұл қылығы жауапсыз қалмайды. Көп ұзамай ауылға жазалаушы отряд шығып, ауылды өртеп, мал-мүлкін талап, бала-шағаны шулатып, еркектерді ұрып-соғып, ағайынды Ақтас пен Байтұрсынды, Ерғазыны ұстап алып кетеді. Оларды

Қазаннан келген Әскери сот соттайды. Байтұрсын мен Ақтас бірқатар туыстарымен 15 жылға Сібірге каторгіге айдалады.

Ақтас пен Байтұрсынның балаларын Шошақтың үшінші ұлы Ерғазы қамқорлығына алады: Ақтастың баласы Аспандияр мен Байтұрсынның баласы Ахметті Торғайдағы екі кластық орыс-қазақ училищесіне беріп оқытады. Бұған дейін Ахмет ауылдың мұсылманша сауатты адамдарынан хат таниды. Училищені ол 1891 жылы бітіреді.

Әкесі мен Ақтас ағасы айдауда жүрген (олар елге 17 жылдан кейін оралады), қамқоршы ағасы Ерғазы көп ұзамай қайтыс болған кезеңде Ахмет кедейшілік, жоқшылық тауқыметін тартады. Соған қарамастан әрі қарай оқуды армандайды. Осы мақсатпен ол жаяулап-жалпылап, оқу іздеп, Орынбор барады. Онда баяғыда Ыбырай Алтынсарин салдырған мұғалімдер даярлайтын оқу орнына – «Учительская школа» дегенге түседі. Мұнда төрт жыл оқып, 1895 жылы бітіреді. Бітірісімен ағартушылық ісіне кіріседі. Өзге қызметті қаламайды.

А. Байтұрсыновтың еңбек жолын ағартушылықтан бастауының үлкен мәні бар. Өткен ғасырдың соңы мен үстіміздегі ғасырдың бас кезінде қазақ интеллигенциясы қалыптаса бастағаны мәлім. Петербург, Омбы, Қазан, Уфа, Орынбор, Троицк т. б. қалаларда оқып, мұсылманша немесе орысша білім алған қазақ жастары шыға бастады. Олар дәулетті де, шағын да, кедей де ортадан шыққандар болғанмен, едәуір білім алғандарының көбі әкімшілік – сот орындарында қызмет етіп, бас пайдасын, өз мүддесін көздейтін болды. Ахмет Байтұрсыновтың өз тілімен айтқанда, «байға мал, оқығанға шен мақсат боп, жұрттың қамын ойлайтын адам аз боп» тұрғанда, оқу-білімнен кенде қараңғы қазақ қауымының сауатын ашып, білім беру жолын қалап алғандардың бірі, бірі ғана емес, бірегейі Ахмет Байтұрсынов еді. Ағартушылық ісі сол кезеңдегі қазақтың әлеуметтік тіршілігінде ең қажет, ең игілікті әрекет болатын.

1895-1909 жылдарда А. Байтұрсынов Қостанай, Ақтөбе, Қарқаралы уездерінде ауылдық, болыстық мектептерде бала оқытады, екі кластық училищелерде сабақ береді. Бұл жылдардың ішінде А. Байтұрсынов Қостанайдан Омбыға барып, қазақ халқының тарихын, этнографиясын, фольклорын, тілін зерттеуші А.Е. Алекторовпен танысады. Мұхтар Әуезовтің жазғанына қарағанда, оның бұл танысуы қазақ халқын оқу-білімге тарту жөніндегі миссионерлердің ниет-пиғылдарын жақын білуіне көмектеседі, соның нәтижесінде өзінің бұл мәселедегі көзқарасы мен мақсатын айқындай түседі (М. Әуезов. Ахаңның елу жылдық тойы (юбилейі). – «Ақжол» газеті, 4 Ақпан 1923 жыл, № 270).

Қарқаралыда қызмет еткен жылдарында А. Байтұрсынов саясатпен де айналысады. Атап айтқанда, мұнда ол патша үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы революциялық қозғалысқа қатысады, «қазақтың елдігін сөйлей бастайды» (М. Әуезов), яғни 1905 жылы бір топ қазақ зиялылары болып, патша үкіметінің жоғарғы басқару орнына петиция жолдайды. Онда қазақ халқына әлеуметтік теңдік берілуін, жер мәселесінде қазақтардың мүддесі көзделуін, қазақ даласында оқу-ағарту ісін жолға қою керектігін талап етеді. Отаршылдыққа қарсы күресі үшін А. Байтұрсынов 1907 жылы Қарқаралы түрмесінде біраз отырып шығады. Ал 1909 жылы 1 шілдеде оны Семей губернаторы Тройницкийдің жарлығымен жандермерия тұтқынға алып, әуелі Қарқаралы түрмесіне, кейін Семей түрмесіне қамайды. Оны түрмеде ешбір тергеусіз сегіз ай бойы ұстап, ақырында 1910 жылдың 21 ақпанында екі жылға туған жері топырағынан кетуге ұйғарылады, яғни административтік түрде жер аударылады.

1910 жылыдың 9 мартында Орынборға келіп, А. Байтұрсынов 1917 жылдың соңына дейін сонда қызмет етеді. Уфадағы «Ғалия» медресесінде оқып жүрген қазақ жастарының, Мұхтар Әуезовтің сөзімен айтқанда, «қазақтың ерте оянған тобының»

инициативасымен, елден қаржы жиналып. 1913 жылы «Қазақ» атты газет шығару ұйғарылады. Газеттің редакторлығына А. Байтұрсыновты қалайды. Сөйтіп ол 1913 жылдың басынан 1917 жылдың соңғы айларына дейін осы органның редакторы болып қыруар еңбек етеді.

Бес жылдай (1913-1918) уақыт өз қаражатымен, сол кезең үшін үлкен тиражбен (8000 дана) шығып тұрған «Қазақ» газеті ең алдымен қазақ халқының ұлттық азаттығы мен мәдени-әлеуметтік дамуы үшін күрескен және қазақ қоғамының мүдделерін көздейтін проблемалар көтеріп, оларға әлеуметтік үн бере білген орган болды. Газет әсіресе тіл мәселесін бірінші орынға қойды. Қазақ тілін сақтап, әрі қарай дамыту керектігін, ол үшін қазақ балалары сауатын ана тілінде ашып, ана тілінде оқу керектігін, ұлт мектептеріндегі оқу-тәрбие ісін дұрыс жолға қою қажеттігін жиі жазды.

Патша үкіметінің өз қол астындағы халықтарға қатысты саясатына, әкімшілік тәртіптеріне қарсы пікір айтып, шындықты жазғаны үшін жергілікті үкімет орындары тарапынан бұл газетке бірнеше рет штраф салынады, редакторы түрмеге жабылады. Әрине, бұл газет өзінің бес жылдық өмірінің ішінде бастан-аяқ біркелкі бағытта болған жоқ, оның беттерінде әрдайым прогрессивтік, демократтық сипаттағы материалдар ғана орын алып қойған жоқ. Дегенмен әр құбылысты, әр нәрсені қазіргі өлшеммен емес, өз кезеңіндегі мән-маңызына қарап бағалау керек деген марксизм-ленинизм қағидаларына сүйенсек, «Қазақ» газетінің халқымыздың мәдениет тарихында елеулі орын алуға тиістігі көрінеді. Оның үстіне, тілі мен стилі жағынан бұл газет – революцияға дейінгі қазақ баспасөзінің ішінде ең бір жақсы үлгісінің бірі, ол әсіресе қазақ әдеби тілінің нормаларын қалыптастырып, таза сақтап отырған, қазақ публицистика стилін жетілдіре түскен орган болды. Мұнда редактордың саналы түрде жүргізген жұмысы мен сіңірген еңбегі көзге түседі.

А. Байтұрсынов 1917 жылдың соңында газеттен кетіп, осы кезден бастап 1919 жылдың науырызына дейін «Алаш» партиясының жұмысына араласады, «Алашорда» атты уақытша халық кеңесінің (үкіметінің) оқулықтар жазу жөніндегі Комиссиясының құрамында қызмет етеді. «Алаш» – жылдың орта тұсында құрылып, 1920 жылдың орта шенінде тараған ұйым болатын. Ұлттық ұсақ буржуазиялық идеологияны негізге алған бұл партияның алғашқы кезеңдегі платформасы ұлттық даму, ұлттық тең праволық үшін күрес болса, бұл идея сол теңдікке оқу-білім арқылы, халықтың мәдениетін көтеру арқылы жетуге болады деп танып, осы майданда ширек ғасырдай аянбай тер төгіп, еңбек етіп келе жатқан Байтұрсынов сияқты адамды елеңдетпей тұра алмады. «Алашқа» қызмет ете жүріп, ол өзге партиялардың да ұстанған бағыттары мен көздейтін мақсаттарына үңіледі, оны қазақ халқы үшін қайсысының программасы қолайлы деген ой толғандырады. «Алаш» партиясының Қазан революциясынан кейінгі ұстаған автономшыл – ұлтшыл платформасы қазақ қоғамының әрі қарайғы дамуына қол емес екенін түсінеді. Сондықтан ол 1919 жылдың наурыз айынан бастап өз қалауымен Совет үкіметі жағына шығады да, бірден мемлекеттік істерге араласады. Қазақ өлкесін басқаратын Әскери-революциялық комитеттің мүшесі болып жұмысқа кіріседі.

Бұл комитет РСФСР Халық Қомиссарлар Советінің қаулысы бойынша 1919 жылы 24 маусымда құрылған болатын. Қаулыға В.И. Ленин қол қойған еді. Демек, А. Байтұрсынов совет үкіметі тұсындағы мемлекет қайраткері ретіндегі қызметін В.И. Лениннің мандатымен бастайды. Комитеттің шаруасымен В.И. Лениннің алдында болып, жүзбе-жүз сөйлеседі. Қазақ өлкесінің саяси және экономикалық жай-жапсарын баяндайды, ағартушылық жұмыстарындағы қиыншылықтарды айтады. Владимир Ильич Комитет председателі С.С. Пестковский екеуін жақсы қабылдап, сөздерін тыңдайды, өлкені басқару

жөнінде бірнеше нұсқаулар жасау керектігін, оларды қазақ тіліне аударып және граммофон күйтабақтарына жазып халық арасына тарату қажеттігін айтады (қара: В.И. Ленин о Қазақстане. Алма-Ата. 1982. 313-бет). Жиырмамыншы жылдар басында А. Байтұрсынов ағартушылық және ғылыми жұмыстармен де айналысады. Бұған қоса мемлекеттік басқару-ұйымдастыру істерін де жүргізе береді: 1922-1925 жылдары ол Қазақстан Халық Ағарту Комиссариаты жанындағы Ғылыми-әдеби комиссияның председателі, Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының құрметті председателі болды. Советтердің Бүкілроссиялық 7-съезі мен 8-съезінің аралығында ВЦИК-тің мүшесі және Советтердің Бүкілқазақстандық 1-съезіне дейін Кирвоенкомның мүшесі болып қызмет атқарды. 1920-1921 жылдары Қазақ АССР-ының Оқу-ағарту Комиссары және КазЦИК-тің мүшесі, ал 1921-1922 жылдары Өлкелік Халық Комиссариаты жанындағы Академиялық Орталықтың председателі болды.

А. Байтұрсынов 1920 жылдардың басынан бастап әр түрлі мемлекеттік басқару істеріне, қоғамдық жұмыстарға араласа жүріп, оқытушылық, ұстаздық қызметін тоқтатпаған. Ол 1921-1926 жылдары Орынбордағы Қазақтың халық ағарту институты деп аталатын оқу орнында, 1926-1928 жылдары Ташкенттегі Қазақ педагогика институтында қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ береді, лекция оқиды. 1928 жылдың соңында, қыркүйек айында Алматыда Қазақ мемлекеттік университеті деп аталған жоғары оқу орны ашылады. Бұған сабақ беруге Москва, Ташкент сияқты орталықтардан мамандар шақырылады. Солардың бірі болып Ташкенттен А. Байтұрсынов келеді. Қазақ мемлекеттік университеті директорының 1928 жылғы қазан айының 15 жұлдызындағы № 14 бұйрығымен осы жылғы қазанның бірінен бастап Ахмет Байтұрсынов қазақ тілі мен әдебиетінің профессоры болып жұмысқа алынады. Бұл жоғары оқу орны осылайша «университет» деп (ҚазМУ) 1930 жылдың 24 желтоқсанына дейін аталып келіп, 1930 жылғы желтоқсанның 25-сіндегі

бұйрығын (№ 114) «Қазақтың мемлекеттік педагогикалық институты бойынша» деп жариялайды. Бұл кейінгі Абай атындағы пединститут (КазПИ) еді.

КазПИ-де А. Байтұрсынов 1929 жылғы шілденің 5 жаңасына дейін істейді. 1929 жылы маусымның 2 күні тұтқынға алынғандықтан, қызметтен босату туралы ректордың бұйрығы шығады. Ал тұтқынға алыну тарихы мынадай еді.

1920-жылдардың соң кезіндегі Қазақстан Компартиясының Бірінші хатшысы Ф.И. Голощекин 1919 жылғы ВЦИК-тің қаулысына және В.И. Лениннің «көшпелі халықтардың малын тартып алып, кедейлерге бөліп беруге асықпау керек» деген ескертпесіне қарамастан, 1928 жылдың күзінде Қазақстанда мал-мүлік конфискациясын жүргізіп, әрі қарай астық дайындауды тездету мақсаты деп «Голощекиннің қызыл керуені» деген науқанды іске асырғаны, сөйтіп, қазақ елін мейлінше тонап, ашаршылыққа ұшыратқаны белгілі. А. Байтұрсынов қазақ даласында жүргізілген бұл конфискацияны жұтпен бірдей деп ашық айтты. Сұлтанбек Қожанов: «Жетті [елді] күйзелтулер!» деп тікелей наразылық білдірді. «Кіші Октябрь» деп аталған осы саясатының теріс болғанын сезген Голощекин өзіне қарсылық білдірген қазақ қайраткерлері мен интеллигенттеріне «ұлтшыл» деген айып тағып, олардың көзін біржола жоюды қолға алды. Әсіресе революцияға дейін қалыптасқан қазақ интеллигенттеріне шүйіліп, ОГПУ олардың 30-ға жуығын қамауға алады. Солардың бірі – «ұлтшылдардың рухани көсемі» Ахмет Байтұрсынов 1929 жылдың 2 маусымында ұсталып, өзі Архангельск облысына, ошақ-басы жұбайы Александра (Бадрисафа) мен қызы Шолпан Томск облысына жер аударылады.

Дүниежүзілік Қызыл Креске М. Горькийдің жұбайы Е.П. Пешкованың жолдаған өтінішімен А. Байтұрсынов 1934 жылы мерзімінен бұрын айдаудан босанып, туған елінің астанасы Алматыға қайтып оралады. Бірақ ешқандай дұрыс жұмысқа орналаса алмайды, ғылыми немесе оқу-ағарту істеріне ара-

ластырылмайды. Көп ұзамай 1936-1937 жылдардың зобалаңы басталып, НКВД органдары А. Байтұрсыновты екінші рет ұстап, көзін жояды. Бірқатар мәліметтерге қарағанда, 1937 ж. желтоқсанның 8 күні атылған.

Жариялылық пен демократия, әділетілік пен заңдылық бел ала бастаған бұл күндерде сталиндік режимнің құрбаны болған, жазықсыз жазғырылып, еңбегі еш, тұзы сор болған, кезінде халқына, жаңа қоғамға адал, еш риясыз қызмет еткен абзал жандардың есімі туған халқына қайырылып отыр. «Керуен тонап, кісі өлтірмеген», банды ұйымдастырып, басмашы болмаған, қолына қару алып, ешкімге оқ атпаған, жаңа советтік құрылысқа, коммунистік идеологияға қарсы қастандық әрекеттер жасамаған Ахмет Байтұрсыновты Қазақ ССР-інің Жоғарғы Соты 1988 жылғы қарашаның 4 күні ешбір қылмысы жоқ деп тауып, оны толық ақтау жөнінде шешім қабылдады. Ал Қазақстан Қоммунистік партиясы Орталық Комитетінің бюросы 1988 жылы желтоқсанның 28 күні М. Жұмабаевтың, А. Байтұрсыновтың, Ж. Аймауытовтың қоғамдық-саяси, ғылыми-педагогикалық және әдеби қызметтері жөніндегі тарихи шындықты толық көлемінде қалпына келтіру қажет дегенді ұйғарды. Сонымен қатар бұлардың өмірі мен творчестволық қызметі жөнінде зерттеулер жүргізіп, мақалалар жариялау, насихаттау, әдеби-ғылыми мұраларын басып шығару тапсырылды. Міне, Ахмет Байтұрсынов кешкен өмір өткелдері, тар жол тайғақ кешулерінің қысқаша сыры осындай.

А. Байтұрсынов – ағартушы. А. Байтұрсынов оқу-ағарту ісін өзінің азаматтық міндеті мен өмірінің мақсаты деп санаған. Ол 1911 жылдың өзінде:

Ызындап ұшқан мынау біздің маса,
Сап-сары, аяқтары ұзын маса.
Өзіне біткен түрі өзгерілмес,
Дегенмен қара я қызыл маса.

Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып,
Қаққы жеп, қанаттары бұзылғанша.
Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен,
Қоймастан құлағына ызыңдаса, –

деп, білім-ғылымнан кенже қалған, мал бағып марғау жатқан қазақ халқын сол қараңғылықтан маса болып ызыңдап оятып, алып шығуды күрес жолының мақсаты етіп қояды. Бұл мақсатын өлеңдерінде де, публицистикалық мақалаларында да бейнелі тілмен жақсы білдіреді: «Надандық, өнерсіздік ата жолдасымыз болған соң, олжалы жерде үлестен қағылғанымыз, ордалы жерде орыннан қағылғанымыз, жоралы жерде жолдан қағылғанымыз – бәрі надандық кесапаты» деп тіпті батыра айтады.

Оның қазақтар үшін өз алфавитін жасау әрекетіне де, тілін зерттеп оқулықтар жазуына да, тыңнан жол салып, бай терминология дүниесін жасауына да, тіпті қоғамдық-әкшшілік істеріне араласуына да алып келген – өзі діттеген ағартушылық мақсаты деуге болады.

А. Байтұрсыновтың ағартушылыққа байланысты білдірген ойлары мен істеген істері тек оқу-білімге шақырумен тынбайды. Ол қазақ даласындағы мектептердің жайын, бала оқытудың жазу таңбалары (графикасы, сол кездегі термин бойынша «әліп-биі») бар ма, екіншіден, оқыту жүйесі жолға қойылған, үкімет тарапынан ашылған мектептер бар ма, үшіншіден, ондай әліпбиі мен мектебі болған күнде қазақ тіліндегі «Әліппесі» («Букварь» оқулығы) мен ана тілі оқулықтары («Грамматика» кітаптары) бар ма, баланы ана тілінде оқытудың тиімді әдістері қайсы – міне, осыларға назар аударады. Әрине, бұлардың бірде-біреуінің жоқ екенін біледі және осыларды дүниеге келтірмейінше, жүзеге асырмайынша, қазақ даласындағы оқу-ағарту ісін дұрыс жүргізу мүмкін емес екендігін жақсы түсінеді. Енді, ол «барымен базар» болып, күнделікті бала оқытумен қатар, жоғарыда айтылған жоқтарды түгендеуге кіріседі. Атап

айтқанда, А. Байтұрсынов 1910-жылдардан бастап қазақ жазуымен (графикасымен) айналыса бастайды. Сол күнге дейін өзге түркі халықтары сияқты, қазақтар да пайдаланып отырған араб таңбалары таза сол күйінде қазақ тілі үшін қолайлы емес екендігін біліп, оны қазақ тілінің дыбыс жүйесіне икемдеп, қайта түзуді қолға алады. Ол үшін алдымен қазақ тілінің фонетикалық құрамын зерттеуге кіріседі.

1929 жылы 1 мамырда өз қолымен жазған (орыс тілінде) өмірбаянында «1901 жылдардан бастап, бала оқытқан кездерден бос уақыттарымда өз бетіммен білімімді толықтырдым, әдебиетпен шұғылдандым. Ал Орынборға келгеннен кейін ең алдымен қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім. Одан кейін қазақ алфавитін және емлесін ретке салып, жеңілдету жолында жұмыс істедім. Үшіншіден, қазақ жазба жұмысын бөгде тілдік қажетсіз сөздерден арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің [жағымсыз] әсерінен тазартуға әрекеттендім. Төртіншіден, қазақ прозасын (яғни іс қағаздар тілін, публицистика мен ғылыми тілін) жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтың сөйлеу тәжірибесіне икемдеу үшін, ғылыми терминдерді жасауға кірістім және стильдік өңдеу үлгілерін көрсетумен шұғылдандым» деп жазады (Архив ҚазПИ им. Абая. Опись Л-1, связка № 6 «Б», д. 209). Қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен оны таңбалайтын әріптер туралы пікірлерін ол 1912 жылдан бастап «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің беттерінде білдіре бастайды. «Айқаптың» 1912 жылғы 9-10 нөмірлерінде «Шаһзаман мырзаға» атты көлемді мақала жазып, онда қазақ дыбыстарын білдірмейтін ‘ۋ’ ‘ۋ’ және жуан *m*, *s*.¹ сияқты араб таңбаларын қазақ алфавитіне енгізбеу керектігін, сөздің тұтас жіңішкелігін білдіру үшін оның алдына дәйекші дейтін таңба (‘) қою қажеттігін дәлелдейді. «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 34-інші және әрі қарайғы сандарында «Жазу мәселесі» деген

¹ Араб тіліне ғана тән кейбір дыбыстар берілмеді.

үлкен мақала жариялап, онда кейбір дауысты дыбыстарды (ي، ى، ې، ۇ، ۈ) таңбалау жайындағы өзінің пікірлерін айтады.

Әрі қарайғы ізденістерінде араб графикасын қазақ жазуы үшін былайша лайықтап алуды ұсынады: 1) араб алфавитіндегі жуан дыбыстарының таңбаларын алмау, 2) қазақ тіліндегі ы, е, и, о, ү, у дыбыстарының арқайсысына таңба белгілеу, 3) к, г дыбыстарынан басқа дауыссыз дыбыстармен келген сөздердің жіңішкелігін (яғни қазіргі э, е, і, ү дыбыстарымен айтылатындығын) білдіру үшін сөздің алдынан дәйекші таңба қою. Бұлайша түзілген алфавиттің сауат ашудың дыбыс жүйелі әдісіне сай келетіндігі байқалады.

А. Байтұрсыновтың араб жазуын қазақ тіліне икемдеген нұсқасын қазақ жұртшылығы, әсіресе мұғалімдер қауымы ешбір талассыз қабылдады, себебі Байтұрсыновтың реформасы қазақ тілінің табиғатына сүйеніп, ғылыми негізде жасалған болатын. Сонымен қатар оның 1912 жылдардан бастап ұсынған, осы алфавитті негізге алған жаңа жазуы (ол «Жаңа емле» деп аталды) іс жүзінде қолданыла бастады. 1915 жылдың бір өзінде осы емлемен (жазумен) 15-тей қазақ кітабы басылып шығыпты және бұл жазуды («Жаңа емлені») 1912 жылдардан бастап мұсылман медреселері мен қазақ-орыс мектептері де қолдана бастапты.

«Жаңа емлеші» А. Байтұрсынов әрі қарай да қырнай түседі, полиграфиялық жағынан қолайлы-қолайсыз жерлерін, оқыту процесіндегі тиімді-тиімсіз жақтарын салмақтайды. Сөйтіп, араб әріптері негізінде лайықтап жасалған қазақ графикасы 1924 жылы Орынборда маусымның 12-сінде басталған Қырғыз (қазақ) білімпаздарының тұңғыш съезінде талқыланады. Бұл съездің күн тәртібіне алты мәселе қойылады: Олар: 1) жазу ережелері (яғни орфография мәселелері), 2) әліпби (яғни алфавит) мәселесі, 3) қазақша пән сөздер (яғни терминология), 4) ауыз әдебиетін жию шаралары, 5) оқу, ғылым кітаптарын көбейту шаралары, 6) бастауыш мектептердің программасы.

Съездің маусым айының 15 жұлдызындағы мәжілісінде А. Байтұрсынов «Әліпби тақырыпты» деген атпен баяндама жасайды. Ол түркі халықтарының қолданып келе жатқан жазуы бар екендігін, оны тастап, басқа графикаға көшу оңай емес деген пікірін осы съезде дәлелдейді. Әліпби (графика) қандай қасиеттерге ие болу керек деп, қазақ халқы қолданып отырған, икемделіп, өңделген (реформаланған) араб алфавитінің оң сипаттарын (қасиеттерін) көрсетеді де, латынға көшкенде, латын алфавитін қолданушы Европа халықтары тіліне түркі жұрттарының қатысы жоқ дей келіп, «латын әліпбиін тұтынған [европалық] жұрттар орыстың орнында болып, аузына қарап... балаларымызға тілін үйретіп отырған жұрттар болса екен... Онда алуға мағына бар дер едік» деп ойын орнықтыра түседі. Бұл жерде, сірә, араб алфавитін тастау қайткенде де қажет болса, латынға емес, тілін қоса үйреніп жатқан, отандас, тағдырлас орыс халқы қолданып отырған жазу қолайлы емес пе деген ой ұшқыны жалт ететін тәрізді.

А. Байтұрсыновтың осы баяндамасын және латын таңбаларын алуды қостаған Нәзір Төрекұловтың баяндамасын талқылап, екі алфавиттің оң-теріс жақтарын сарапқа салып қарағаннан кейін, съезд: «Қазақ тұтынып отырған түрік (араб таңбалы) әліпбиінің баспа түрінің дара болмауы баспа ісіне де, үйрету жағына да қолайсыздық қылатын болғандықтан, ол қолайсыздықтан құтылу үшін түрік әліпбиінің өзін түзету өзге әліпби алудан анағұрлым оңай болғандықтан, түрік әліпбиінің жазба түрін осы күйінде қалдырып, баспасын дара түрінде алу керек» деп А. Байтұрсынов реформалаған және баспа түрінің де вариантын ұсынған араб жазуы негізіндегі қазақ алфавитін қабылдау керек» деген қарар ұсынды (Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі. Орынбор. 1925).

Сөйтіп, А. Байтұрсынов реформалаған араб жазуы өз кезеңінде қазақ мәдени дүниесінде үлкен роль атқарған, қалың көпшілікті жаппай сауаттандыру ісіне, жазба дүниелердің да-

муына, баспа жұмысының жандануына игілікті қызмет еткен, прогрессивтік құбылыс болды. А. Байтұрсыновтың бұл тәжірибесін сол кезде өзге түркі халықтары, мысалы өзбектер мен татарлар үлгі етіп тұтып, олар да өз жазуларына реформалар жасай бастады.

Ғалым ширек ғасырдай күш жұмсап, тер төккен бұл еңбегін, яғни реформаланған қазақ жазуын қорғап, бұл жазу қазақтың мәдени талаптарын әбден өтей алады деген көзқарасын латынға көшу жайында үлкен әңгіме басталғанда, 1926 жылы Баку қаласында өткен Бүкілодақтық Бірінші Түркологиялық съезде барынша дәлелдеп, қазақтардың латынға көшуіне қарсы болды. Бұрыннан пайдаланып келген, әрі нақтылы бір ұлт тіліне лайықталып, реформаланған араб (мысалы, қазақтардікі сияқты), не орыс (мысалы, сол кезде чуваштар қолданып отырған) графикасын латыншаға ауыстырудың ешқандай не саяси-идеологиялық, не экономикалық тиімділігі жоқ, сауат аштыру, оқыту ісінде де лайықталған араб графикасы мен қабылданбақшы латын жазуының бір-бірінен артық-кемдігі шамалы, керісінше, жазу таңбасын өзгерту сан ғасырлық жазба мұрадан жазба дәстүрден қол үздіреді дегенді айтты. Бұл жерде А. Байтұрсыновтың концепциясынан ұлтшылдық, пантюркистік немесе советке қарсылық іздеу мүлде қисынсыз: араб жазуы арқылы ислам дінін уағыздауды ол көздеген жоқ, өйткені ол дін қамқоршысы емес, пантюркистік пиғылды болды деу де орынсыз, өйткені ол, керісінше, қазақ ұлтының, қазақ тілінің дербестігін (қазақтардың «іргелі жұрт» екендігін) қатты қолдаған адам, үшіншіден, бұл жердегі ғалым әрекетінен антисоветизм іздеу де нанымсыз, себебі жазу таңбасының түрі идеологияның мазмұны мен бағытын өзгерте алмайтындығын Байтұрсынов та, өзгелер де, қазіргі біздер де жақсы білеміз. Демек, ғалымның араб жазуын жақтаудағы мақсаты – осы съездегі және 1924 жылғы қазақ білімпаздарының тұңғыш съезіндегі сөздеріне қарағанда, 12-13 жыл бойы қолданылып, орнығып

қалған, қазақ тілінің дыбыстық табиғатына лайықталып, өзгертілген, ресми түрде қабылданған алфавиттің қазақ жазуы мұқтаждығын толық өтеп отырғандығы, оның дыбыс әдісімен оқыту ісінде айтарлықтай қолайлы болып шыққандығы, полиграфиялық мүмкіндіктер жағынан да, экономикалық мүмкіндіктер тұрғысынан да бұрынғы алфавитті сақтау жаңаға көшуден гөрі пайдалырақ екендігі.

А. Байтұрсынов бұл съезде айтқан пікірін одан кейін де, 1927 жылы Қызылордада жазу (графика) мәселесіне арналған конференцияда («Әліпби айтысында») қайталап, дәлелдей түседі. Әрине, болар іс болып өткеннен кейін, оның үстіне совет үкіметі кезінде қолға алған шараларымыздың бәрі дұрыс, бәрі прогрессивтік болды деп өзімізді өзіміз шатастырып келген дәстүрімізге бақсақ, мүмкін, сол кезде латынға қарсы шыққандардың пікірін дұрыс емес деуге де болар, бірақ айналасы 14-15 жылдың ішінде қазақ, өзбек, татар т. б. сияқты көне мәдениетті ірі халықтардың үш, түрлі графиканың бірінен соң біріне кешуі, әсіресе бас-аяғы 13-14 жыл ғана қолданылып, қайтадан ығыстырылған латын жазуының қаншалықты ұтымды болғаны, қандай пайдасы болғаны жайында ойлануға тура келеді.

А. Байтұрсынов — қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуына көп күш жұмсаған адам. Сол үшін қазақша сауат ашатын әліппе құралын жазды. Ол «Оқу құралы» (қазақша әліфбе) деген атпен алғашқы рет 1912 жылы Орынборда басылды. Үстіміздегі ғасырдың 1910 жылдарынан бастап қазақ қоғамында оқу-ағарту идеясының жандануына байланысты балалардың сауатын ашатын әліппе құралдарын жасау қолға алына бастады. Уфа, Орынбор қалаларының баспаханаларында бірқатар авторлардың (М. Нұрбаев, М. Малдыбаев, З. Ерғалиев т. б.) қазақша әліппелері жарық көрді. Бірақ бұлардың көбі бірер басылымнан артық жарияланбай, кеңінен қолданыс таба алмады. Солардың қатарында шыққан А. Байтұрсыновтың әліппесі — «Оқу құралы»

1912-1925 жылдар арасында 7 рет қайта басылып, оқу-ағарту жұмысында ұзағырақ әрі кеңірек пайданылды.

«Оқу құралы» а (1) , р (2) , з (3) таңбаларын танытудан басталады. Кітап бетінің төменгі тұсындағы сілтемеде хат таныту жолы көрсетіліп, сабақ әдісі қоса беріледі. Барлық әріптерді өтіп болған соң, танымдық материалдар ұсынылады. Мысалы, «Туысқан-туған іліктес» деген тақырыпта *ата, баба, ана, әже, шеше, аға, іні...* деген сөздер беріледі. Сол сияқты киімдердің, ойындар мен ойыншықтардың т. б. атаулары ұсынылады. Және бір көңіл аударатын жері – автор – балаларға лайық тілмен жазылған, тәрбиелік мәні бар жұмбақ-жауаптарды, мақал-мәтелдерді, шағын өлең текстерін береді. 96 беттік бұл оқулық «Ұсақ әңгімелер» деген атпен автордың өзі құрастырған 24 шағын текспен және «Балалық күй» атты өлеңмен аяқталады.

Тұңғыш басылымы 1912 жылы жарық көрген бұл әліппе кейін де бірнеше рет басылған, оның 1925 жылғы басылымы 7-нші деп көрсетілген.

А. Байтұрсынов 1926 жылы «Әліппенің» жаңа түрін жазады, бұл осы күнгідей суреттермен жабдықталған оқулық болды. Ол «Жаңа әліп-би» Қазақ тілінде басылған кітаптардың көрсеткішінде» (Қызылорда, 1926) былайша бағаланады: «Жаңа құрал. Қазақ тұрмысына үйлесімді сүгіреттері бар. Емлесі жаңа. Қазақстан Білім ордасы мектептерде қолдануға ұйғарған... Ахметтің 7 рет басылған бұрынғы «Әліп-би» («Оқу құралы») қазақ жұртына орасан көп пайда келтірген еді... Бірақ соңғы кездерде жаңа тәртіптер шыға бастағаннан кейін ол «Әліп-би» әдіс жөнінен де, мазмұн жағынан да ескіргені. Мынау жаңа «Әліп-би» бұрынғысынан қай ретте болса да артық. Бұл «Әліп-би» мазмұны қазақ жағдайына қарай, Мемлекет Білім Кеңесінің жаңа программасына үйлесімді болып шыққан. Әңгімелері балалар үшін қызық, жеңіл, заманға лайық. «Әліп-би» көңілдегідей болып шыққан» (Білім кеңесі).

А. Байтұрсынов тек мектеп оқушыларына ғана емес, ересектердің сауаттарын ашуға арналған «Әліп-би» де жазған (1924, 1926 ж. басылған).

1912 жылы мектеп балаларын қазақша сауаттандыратын әліппені («Оқу құралын») жазғаннан кейін, көп ұзамай енді мектепте қазақ тілін пән ретінде үйрететін оқулық жазуға кіріседі. «Біздің заманымыз – жазу заманы... Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге, сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша бір-біріне қиындасып, жалғасатын жүйесін білу керек» болғандықтан, «қазақтың бастауыш мектебінде басқа білімдермен қатар қазақ тілінің дыбыс, сөз, сөйлем жүйелерінде үйрету керек» («Тіл – құрал», I тіл танытқыш кітап, Сөз басы) дегенді өзіне міндет етіп алады да, сол міндетті атқару, үшін «Тіл – құрал» деген атпен үш бөлімнен (үш кітаптан) тұратын оқулық жазуға кіріседі. Бұл оқулықтың фонетикаға арналған I-бөлімі алғаш рет 1915 жылы жарық көрді. Одан әрі қарай жөнделіп, толықтырылып бірнеше рет басылды. 1927 жылғы Қызылордадағы басылымы 7-нші деп көрсетілген.

Қазақ тілінің морфологиясына арналған II бөлімі бұдан да бір жыл бұрын 1914 жылы баспадан шыққан. Ол да қырналып, толықтырылып бірнеше рет (1927 жылғысы 6-басылым) қайта басылған. Синтаксиске арналған III бөлімі де 1916 жылдан бастап 6 рет басылған.

«Тіл – құрал» – қазақ мәдениетінде бұрын болмаған соны құбылыс. Оның жалғыз тіл емес, өзге де пәндерден оқып-үйренетін қазақша жазылған кітап, құрал дегендерді білмей-көрмей келе жатқан қазақ жұртшылығы үшін мүлде тың дүние екендігін автордың өзі де ескертеді. Кітаптың «Сөз басында»: «Тіл – құрал» деген аты қандай жат көрінсе, ішкі мазмұны да әуелгі кезде сондай жат көрінер, үйткені қазақта бұрын болмаған жаңа зат. Халықта бұрын болмаған нәрсе жат көрініп, бірте-бірте бойы үйренген соң қалатын» дейді. Шынында да ол жат болмақ түгіл, бірте-бірте соншама үйреншікті,

қазақ балаларының бірнеше буынын тәрбиелеген, 14-15 жыл бойы мектеп оқушыларына ана тілінің табиғатын танытқан ет бауыр дүниеге айналды: «Тіл – құрал» десе жұртшылық қазақ тілі оқулығын, оқулық десе, тек қана Ахмет Байтұрсыновты білетін болды.

«Тіл – құрал» тұңғыш оқулық болумен қатар, бастауыш мектепке, яғни алғашқы 4-5 жыл оқитын шәкірттерге арналғанмен, бұл – қазақ тілінің фонетикалық және грамматикалық құрылымын талдап, жүйелеп, танытып берген, қазақ тіліндегі тұңғыш ғылыми жұмыстың басы болды. Бұл оқулықтар – «қазақ тіл білімі» атты ғылым саласының ана тіліміздегі бастамасы және дұрыс жазылған, жақсы бастамасы. Өйткені қазақ тілінің дыбыстық құрамының классификациясы да, сөз таптарын ажыратып, сөз тұлғаларын көрсетуде де, сөздердің септелу, тәуелдену, жіктелу тәртібін танытуда да, сөйлем түрлерін ажыратуда да күні бүгінге дейін А. Байтұрсыновтың аталған оқулықтарының негізі сақталып келеді. Тілдік әр категорияның классификациясынан бастап, бүкіл терминдеріне дейін қазіргі мектеп грамматикаларынан А. Байтұрсыновтың оқулықтарының ізін табуға болады.

Қазақ тілін талдап-тануда Байтұрсыновтың еңбегін және бір тұрғыдан ерекше атау керек: ол – термин жасаудағы іс-әрекеті. Ғалым қазақ тілі фонетикасы мен грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына қазақша термин ұсынды. Осы күнгі қолданып жүрген *зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, шылау, бастауыш, баяндауыш, сөйлем, қаратпа сөз, қыстырма сөз, леп белгісі, сұрау белгісі* деген т. т. сан алуан лингвистикалық ғылыми терминдердің баршасы Ахмет Байтұрсыновтікі. Бұлардың барлығы дерлік қазақ сөзінің небайырғы мағынасын жаңғырту (өзгерту), не жаңа тұлғадағы сөз жасау арқылы дүниеге келген атаулар, көбі жасанды сөздер. Сонылығына, жасандылығына қарамастан, әрқайсысы сол өзі атап тұрған тілдік категорияны дәл білдіретін термин

(«пән сөзі») болып шыққан. Бұлардың өте сәтті жасалғандығын күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан өміршеңдігі дәлелдейді.

Байтұрсынов терминология мәселесіне қатты назар аударған. Ол тек тіл білімі саласы емес, әдебиеттанудың да көптеген терминдерін жасағаны мәлім. Бұлар да өте сәтті шыққан қонымды атаулар болды. Сондықтан олар да күні бүгінге дейін қолданыс тауып келеді. Тіпті ұмыт болған кейбіреулері қайтадан өмірге келтіріліп отыр. Ғылымның тек осы екі саласы емес, жалпы мәдениетке, тарихқа қатысты әлеуметтік терминдердің де көпшілігі Байтұрсынов қаламынан туып, қазір авторы ұмытылып, жалпы халықтық кәнігі сөздер болып кеткенін де айту керек. Бұл салаларда оның термин жасаудағы ұстаған негізгі принципі – ең алдымен қазақ тілінің өз мүмкіншіліктерін пайдалану болды. Кезінде А. Байтұрсыновты жау етіп танытуға күш салғандардың оған тағатын айыптарының бірі – «Байтұрсынов термин жасауда пуристік бағыт ұстады, яғни қазақ тілі не орыс сөздері мен интернационалдық терминдерді жолатпауға тырысты» деген пікір болатын. Бұл да әрбір іс-әрекеттің байыбына бармай, себебін іздемей берілген солақай баға. Егер әрбір құбылысты, әрбір іс-әрекетті өз кезеңіне қарап, сол кезеңдегі жағдайға қарай тану керектігін мойындасақ, А. Байтұрсыновтың термин жасаудағы «қазақшылығының» негізі бар екендігін көреміз ұстаған принципі дұрыс екендігін танимыз. Ол принцип жас ғылым салаларының терминдерін жасауда қазақ тілінің өз мүмкіндігіне иек артуға негізделді. Сол кезең үшін бұл принциптің ұтымдылығы сауатын жаппай енді ашып, бұрын естіп-білмеген ғылым салаларының ұғымдарын енді-енді игеруге кіріскен қазақ оқушысы мен оқырманына сол ұғымдалды мейлінше түсінікті етіп жеткізу мақсатының көзделгендігінде. Жасанды болса да оқушының тез жаттығып, есінде жақсы сақтауына, әрі сол сөздің мағынасына қарап, терминдік мәнін өзі аңғарып, игеріп кетуіне мүмкіндік береді.

Ғалым осыны білген. Термин жасауда ана тіліміздің сөздік қазынасын мейлінше пайдалану – 10-20-ншы жылдар түгіл, бүгінгі күнде де, яғни дүние жүзі ғылым-біліміне жанасып, орыс тілін жақсы меңгеріп, сол арқылы интернационалдық лексика қорына барып отырған қазіргі кезде де өнімді, басты амалдардың бірі екендігі белгілі.

Сонымен қатар А. Байтұрсынов интернационалдық терминдерден де мүлде бас тартпағандығын да айту керек. Мысалы, 1912 жылдың өзінде «Айқаптың» беттеріндегі мақалаларында *грамматика, фонетика, морфология* деген халықаралық сөздерді қолданған. Әрі қарайғы жазғандарында көптеген интернационалдық терминдерді орыс тіліндегі қабылданған түрінде пайдаланғаны көрінеді. Мысалы оның қаламынан шыққан мақалаларда *проект, дума, депутат, фракция, доктор, фельдшер, микроб, флот, корпус, батарея, шрапнель, солдат, пулемет, завод, телефон, телеграм* деген сөздерді кездестіреміз. Тіпті орайы келгенде өлең шумағында да европалық термин сөзді қолданудан қашпайды. Мысалы, «басында сәлде, аузыңда алда» молдалар туралы:

Бергенге ұжмақ,
Бермесе дозақ
Деп үйретер халыққа.
Ұжмақтың кілтін
Алданың мүлкін
Арендаға алып па? –

дейді.

Ғалымның тіл үйретуде жасаған еңбегі «Оқу құралы» мен «Тіл – құралды» жазумен шектелмейді. Ол қолданбалы грамматика дегенді де жазған. Бұл жұмысын «Тіл жұмсар» деген атпен екі бөлімді екі кітап етіп 1928 жылы Қызылордада жарыққа шығарған. Жұмыстың III бөлімін де жазуға тиіс болғанмен, сірә, оны жазып жарыққа шығарып үлгермей, 1929 жылы ұсталып кеткені байқалады. «Тіл жұмсардың»